

İstanbullu Kelimeler: Şehre Mahsus Söz Varlığına İlişkin Bir Ön Derleme Denemesi

Istanbul Words: A Preliminary Compilation of the City's Distinctive Lexical Inventory

Ahmet İSPARTA^a

^aDr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye.
e-posta: ahmet.isparta@istanbul.edu.tr

ÖZ Bu çalışma, İstanbul'a mahsus söz varlığının bugüne kadar sözlükçülük yaklaşımıyla belirli bir yöntemle ele alınmamış olduğu tespitinden hareket etmekte ve bu boşluğu doldurmaya yönelik ilk ön derlemeyi ortaya koymaktadır. İstanbul; saray bürokrasisinden liman ticaretine, zanaat atölyelerinden mahalle hayatına uzanan çok katmanlı yapısı ve yüzyıllar boyunca bir arada yaşayan farklı kökenli toplulukların diller arası etkileşimiyle kendine has bir söz varlığı birikimi üretmiş benzersiz bir dil coğrafyasıdır. Çalışmada *İstanbullu kelime*; İstanbul'da ve İstanbul'un beşerî birikiminde anlam kazanan, şehrin dışına taşındığında anlam bütünlüğünü yitiren ya da karşılıksız kalan söz birimi olarak tanımlanmıştır. *İstanbullu kelime* sınıfına dâhil edilen her bir söz biriminin İstanbul'a mahsus bir gerçeklikten doğmuş olması, söz biriminin İstanbul'un dışında anlam bütünlüğünü yitirmesi ve en az bir kaynaktan belgelenmiş olması olmak üzere üç kıstas esas alınmıştır. Kaynak taraması, mevcut literatürün sözlük hammaddesi olarak yeniden okunması ilkesiyle kurgulanmış; ansiklopedik eserler, akademik çalışmalar ve dijital kaynaklar bu bakış açısıyla taranmıştır. Seksen bir söz biriminden oluşan ön derleme on dört kategori altında düzenlenmiş; madde örneklerinde gözlenen iki ana eğilim -üretim yerinin doğrudan adın içine geçmesi ve şehre özgü insan tiplerinin dilde kalıcılığı- İstanbul söz varlığının şehrin coğrafyasını, hafızasını ve insan tiplerini belgeleyen kendine mahsus bir üretim mantığına sahip olduğunu ortaya koymuştur. Çalışma, ilerleyen araştırmalar için hem bir sözlük zemini hem kavram çerçevesi hem de işlenebilir bir usul sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

İstanbul söz varlığı • şehir dili • leksikografi • Türk dili tarihi • Osmanlı gündelik hayatı

ABSTRACT

This study departs from the observation that the lexical inventory particular to Istanbul has yet to have been approached through a systematic lexicographical framework in order to present the first preliminary compilation aimed at filling this gap. Istanbul constitutes a unique linguistic landscape that has produced a distinctive accumulation of lexical units through its multilayered structure spanning palace bureaucracy, port trade, craft workshops, and neighborhood life, as well as through centuries of cross-linguistic contact among communities of diverse origin living side by side. This study defines an *Istanbul word* as a lexical unit that has acquired its meaning within Istanbul's urban fabric and human heritage and that has lost its semantic integrity or finds no equivalent when transplanted beyond the city. Three criteria govern inclusion in the compilation: The unit must originate in a reality specific to Istanbul, must lose its semantic coherence outside the city, and must have been attested to in at least one primary or reliable secondary source. The source survey was structured around the principle of re-reading existing literature as raw lexicographical material, with encyclopedic works, academic studies, and digital sources all having been examined through this lens. The preliminary compilation of 81 lexical units has been organized under 14 categories. Two predominant tendencies observed across the sample entries (i.e., the direct incorporation of a place of production into a word's identity and the entrenchment of city-specific human types in the language) demonstrate Istanbul's lexical inventory to operate according to a distinctive generative logic that documents the city's geography, memory, and human fabric. The study aims to provide subsequent research with a lexicographical foundation, conceptual framework, and workable methodology.

Keywords

Istanbul lexical inventory • city language • lexicography • history of Turkish • Ottoman everyday life

Giriş

İstanbul, tarihî süreç içinde birbirinden farklı gruplara ait dillerin ve kültürlerin kesişim noktasında konumlanmış; bu kesişim şehrin söz varlığına derin izler bırakmıştır. Fetih sonrasında şehre yalnızca farklı bölgelerden Türk nüfus değil, ilim, zanaat ve meslek erbabı da çekilmiş; böylece birbirini katman katman besleyen çok-dilli ve çok-meslekli bir ortam oluşmuştur.¹ Bu ortamda kelimeler bazen dolaylı yollardan birden fazla dili aşarak Türkçeye girmiş,² bazen de yalnızca bu şehrin meslekî ve gündelik davranışlarında anlam kazanan yeni adlandırmalar üretilmiştir. Yüzyıllar içinde oluşan bu birikim, başka hiçbir şehrin söz varlığında tam karşılığı bulunmayan kelime, deyim ve tabirler doğurmuş; ancak bu birikim bugüne kadar sistemli biçimde belgelenmemiştir.

Bu derleme ihtiyacı aynı zamanda bir aciliyet taşımaktadır: söz konusu söz varlığının önemli bir bölümü aktif kullanımdan düşmekte, İstanbul ağzına mahsus özelliklerin hızla yitirildiği yönündeki uyarılar bu kaygıyı müşahhaslaştırmaktadır.³ Derleme boşluğunun başlıca sebebi, ilgili malzemenin seyahatname, hatırat, ansiklopedi, şehir tarihi ve edebiyat metinleri gibi birbirinden farklı türlerdeki kaynaklara serpilmiş olmasıdır. İstanbul'un dil ortamı üzerine yapılmış çalışmalar bu kaynakları ağırlıklı olarak fonetik ve morfolojik varyasyonun belgesi olarak okumuş;⁴ İstanbul ağzının deyim, atasözü ve argo bakımından taşıdığı zenginlik tespit edilmiş olsa da⁵ söz varlığının sistemli biçimde derlenmesi bu tespitlerin ötesine geçilememiştir. Dolayısıyla derleme boşluğu tek bir disiplinin ihmalinden değil, hem kaynakların dağınıklığından hem de mevcut çalışmaların odak tercihlerinden kaynaklanmaktadır.

Çalışmanın sınırlarını baştan netleştirmek gerekmektedir. “İstanbul Türkçesi” kavramının dönemden döneme kullanımında bile tutarlı bir içerik birliği sağlanamamış, bu adlandırma zaman zaman standart yazı dilini zaman zaman İstanbul'un kendine mahsus konuşma biçimini karşılamak üzere kullanılmıştır.⁶ Fetih sonrası iskân politikalarının incelenmesi ise İstanbul'da katışıksız tek bir ağzın varlığından söz edilemeyeceğini ortaya koymaktadır.⁷

¹ Hatice ŞAHİN, “Fethinden İtibaren İstanbul'un Türk Nüfusu ve İstanbul Ağzının Oluşumu Üzerine”, *Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (7-8 Kasım 2019)* içinde (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021), 659.

² Tanju ORAL SEYHAN, “İstanbul Türkçesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 4:244.

³ ORAL SEYHAN, “İstanbul Türkçesi”, 246.

⁴ Hayati DEVELİ, “İstanbul Türkçesi”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla İstanbul Tarihi* içinde, editör Coşkun YILMAZ, 7. c. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 117.

⁵ ORAL SEYHAN, “İstanbul Türkçesi”, 246.

⁶ DEVELİ, “İstanbul Türkçesi”, 109-110.

⁷ ŞAHİN, “Fethinden İtibaren İstanbul'un Türk Nüfusu”, 660.

Eldeki çalışma ne fonetik-morfolojik varyasyon anlamında bir ağız incelemesi ne de köken eksenli bir alıntılama çalışmasıdır. Odak nokta şudur: İstanbul'un topoğrafyasından, meslekî ve gündelik hayatından, maddî kültüründen ve topluma ait düzeninden doğmuş; bu şehrin dışında anlamını yitiren ya da karşılıksız kalan kelime, deyim ve tabirler. Bir kelimenin derlemeye dâhil edilebilmesi için yalnızca İstanbul'da kullanılmış olması yeterli değildir; ancak İstanbul'un kendine mahsus şartlarında anlam kazanması gerekmektedir. "İstanbullu kelime" kavramının sınırlarına ilişkin ayrıntılı değerlendirme kavram çerçevesi bölümünde, seçim kriterleri ise yöntem bölümünde ele alınmaktadır.

Derleme boşluğunun kaynağında kaynakların dağınıklığı yatıyorsa çözümü de bu dağınıklığın içinde aramak gerekir: bu çalışmada söz konusu literatür, birincil amaçları ne olursa olsun, sözlük hammaddesi olarak yeniden okunmuştur. Yaklaşımın ayrıntılı gerekçesi yöntem bölümünde sunulmaktadır.

Bu çalışma, sistemli bir leksikografik derlemenin bugüne kadar gerçekleştirilmediği bir alanda ilk ön derlemeyi ortaya koymaktadır. Sunulan çalışma, İstanbul'a mahsus söz varlığının belgelenmesi ve korunmasına yönelik kapsamlı bir araştırma projesinin başlangıç halkasını oluşturmakta; ilerleyen araştırmalar için hem bir sözlük zemini hem kavram çerçevesi hem de işlenebilir bir usul sunmayı amaçlamaktadır.

Kavram Çerçevesi

Bir şehrin söz varlığı, o şehrin meslekî ve mekân yapısının dilde iz bıraktığı alanlardan biridir. Yerleşik nüfusun mesleğe dayalı davranış kalıpları, gündelik hayat düzenleri ve farklı gruplara ait temas noktaları; zamanla yalnızca o kente ait adlandırma biçimlerini, meslekî terimleri ve yerel deyimleri doğurur. Bu bağlamda şehre mahsus söz varlığı, belirli bir şehir coğrafyasına mahsus meslekten, gündelik hayattan ve mekândan doğan gerçekliklerin dilde karşılık bulduğu ve o şehrin sınırları dışına taşındığında anlam bütünlüğünü yitirdiği söz birimlerinin bütünü olarak tarif edilebilir.

İstanbul, bu ilişkiyi tarih boyunca elle tutulur biçimde belgeler. Evliya Çelebi, 17. yüzyıl İstanbul'unda bekçilerin, bağbanların, sakkâların ve kazancıların kendine mahsus söz kalıplarıyla dolaşımda olduğunu aktarmaktadır.⁸ ORAL SEYHAN'ın tespitine göre İstanbul ağız, deyim, atasözü ve argo bakımından diğer Türkçe ağızlarında karşılığı bulunmayan kendine mahsus örnekler barındırmaktadır.⁹ İstanbul'un bu birikimi üretmesinin arka planında şehrin imparatorluk merkezi olarak taşıdığı işlev yatmaktadır: saray bürokrasisi, liman ticareti, zanaat atölyeleri ve mahalle hayatı tek bir coğrafi alanda bir araya gelmiş;

⁸ Reşat Ekrem KOÇU, *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, 1958-1971), 1:160^a.

⁹ ORAL SEYHAN, "İstanbul Türkçesi", 246.

Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Arnavutlar, Levantenler ve daha pek çok topluluk kendi dil özelliklerini taşıyarak şehrin söz varlığına katman katman katkıda bulunmuştur.¹⁰ Bu etkileşim yalnızca doğrudan kelime alıntılarıyla sınırlı kalmamış, dolaylı yollarla da işlemiştir: Venediklilerin *coverta* sözcüğü Arnavutçada *güverte* biçimini almış ve Türkçeye buradan geçmiştir.¹¹ Nüfus çeşitliliği ile dil teması arasındaki bu ilişki İstanbul'u şehre mahsus söz varlığı açısından başlı başına bir inceleme birimi hâline getirmektedir.

Bu özgünlüğü doğru kavrayabilmek için İstanbul ağzı ile İstanbullu kelime arasındaki ayrımın netleştirilmesi gerekmektedir; zira bu iki kategori İstanbul'a ilişkin dil çalışmalarında tutarlı biçimde gözetilmemektedir. İstanbul ağzı, dilbilim açısından fonetik ve morfolojik bir kategoridir; ünlü ve ünsüz değişimleri, belirli ses olayları ve sözdizim tercihleri bu kategorinin inceleme alanını oluşturur. /gidicim/, /kalicin/, /alseydik/ gibi biçimler bu kategoriye aittir.¹² DEVELİ'nin belgelediği üzere "İstanbul Türkçesi" adlandırması tarihî süreçte birbiriyle çelişen anlamlara bürünmüş; Dil Encümeni bu adlandırmayla ortak yazı dilini kastederken dönemin tanıkları gerçek İstanbul konuşmasının bununla örtüşmediğini savunmuştur.¹³ ORAL SEYHAN da İstanbul'un her mahallesinde aynı ağzın konuşulmadığını, Galatalı ile Üsküdarlıyı telaffuz ve deyim kullanımında birbirinden ayırt etmenin mümkün olduğunu ortaya koyar.¹⁴ Bu mekân çeşitliliği, fonetik tekrarları inceleyen ağız bilimi çalışmalarını kapsayamayacağı bir gerçekliğe işaret etmekte; söz varlığı düzeyinde, bu şehre ait söz birimlerini tespit etmek ayrı bir bakış açısı gerektirmektedir.

Bu çalışmada İstanbullu kelime; İstanbul'un kendine mahsus mekânlara ilişkin şartlar ve beşerî birikim çerçevesinde anlam kazanan, şehrin dışına taşındığında anlam bütünlüğünü yitiren ya da karşılıksız kalan söz birimi olarak tarif edilmektedir. Tarif iki esasa dayanmaktadır: birincisi köken ve bağlam kıstası -söz biriminin İstanbul'a mahsus bir gerçeklikten doğmuş olması-, ikincisi şehre mahsusluk ve taşınamazlık kıstası -başka bir coğrafyaya aktarıldığında anlam bütünlüğünü yitirmesi. Bu kıstaslara ek olarak bir belgeleme kıstası da gözetilmiştir: derlemeye dâhil edilen her söz birimi en az bir birincil ya da güvenilir ikincil kaynaktan belgelenmiş olmalıdır. Derlemenin artzamanlı bir perspektifi benimsediği de belirtilmelidir; iletişim araçlarının yaygınlaşması ve kültür etkileşimleri sonucunda İstanbul ağzı kendine has özelliklerini büyük ölçüde yitirmiş, bu sebeple söz konusu birimler artık çoğunlukla geçmiş belgeler aracılığıyla izlenebilmektedir.¹⁵ Bu

¹⁰ ORAL SEYHAN, 243-244.

¹¹ DEVELİ, "İstanbul Türkçesi", 110.

¹² DEVELİ, 109.

¹³ DEVELİ, 110.

¹⁴ ORAL SEYHAN, "İstanbul Türkçesi", 243.

¹⁵ ORAL SEYHAN, 243.

durum derleme kapsamını daraltmak bir yana, söz birimlerini şehre mahsus söz varlığının tarihî derinliğini yansıtmaları bakımından değerli kılmaktadır. Başlıkta “kelime” ifadesi korunmakla birlikte derleme tek tek kelimelerin yanı sıra deyim ve tabirleri de kapsamaktadır ve bu sebeple usul açısından daha doğru adlandırma, “söz birimi”dir.

Yöntem

Bu çalışmada kaynak taraması, sözlükçülük bakış açısıyla kurgulanmıştır: mevcut literatür, doğrudan İstanbullu kelimeleri konu alan kaynaklar aranarak değil, konu ne olursa olsun İstanbul’a mahsus söz birimlerinin izi sürülebilecek her türlü metni sözlük gözüyle yeniden okuma yaklaşımıyla ele alınarak yapılmıştır. Bu yaklaşımın gerekçesi takip edilen usule dayanan bir mecburiyetten kaynaklanmaktadır: İstanbullu kelimelerin büyük bölümü, söz varlığını derlemeyi amaçlayan müstakil çalışmalarda değil, başka bir amaçla kaleme alınmış tarih, gündelik hayat ve kültür üzerine yazılmış metinlerin içinde dağınık biçimde yer almaktadır. Bu kelimeleri tespit etmek için söz konusu metinleri birincil kaynakları okur gibi değil, söz varlığına ilişkin veri üretecek birer belge olarak okumak gerekmektedir.

Tarama kapsamına alınan kaynaklar dört ana türde kümelenebilir. Birincisi ansiklopedik ve sözlük niteliğindeki eserlerdir: KOÇU’nun *İstanbul Ansiklopedisi* (1958-1971) ve *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü* (1969), AYVERDİ ve TOPALOĞLU’nun *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*’ü (2005), IŞIN’ın *Osmanlı Mutfak Sözlüğü* (2010), PAKALIN’ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (1993), BAYTOP’un *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü* (1997) ve Hüseyin Kâzım Kadri’nin *Türk Lugati* (1927) bu grubun ana kaynakları arasındadır.¹⁶ İkincisi gündelik hayat ve tarih yazımı niteliğindeki metinlerdir: ALUS’un İstanbul gündelik hayatını aktaran yazıları (2023), KOCABAŞ’ın Tophane lüleciliğini belgeleyen makalesi (1962) ve GÖKYAY’ın ayrıntılı notlarla yayına hazırladığı Ahmed Râsim’in *Eşkâl-i Zaman* (1969) adlı eseri bu kategoriye girmektedir.¹⁷ Üçüncüsü müstakil akademik çalışmalardır: AKYILDIZ’ın *şehremini* maddesini ele alan ansiklopedi maddesi (2010), MANAV’ın Jacques Alléon [ö. 1876] üzerine araştırması (2018), ÖZGÜMÜŞ’ün cam üzerine kaleme aldığı makale (1993) ve TERCÜMAN’ın deyim derlemesi (2013) bu grupta

¹⁶ KOÇU, Reşat Ekrem. *İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, 1958-1971; KOÇU, Reşat Ekrem. *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. İstanbul: Sümerbank Kültür Yayınları, 1969; AYVERDİ İlhan ve Ahmet TOPALOĞLU. *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 3 c. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005; IŞIN, Priscilla Mary. *Osmanlı Mutfak Sözlüğü*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010; PAKALIN, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1. c. (3). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1993; BAYTOP, Turhan. *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997; HÜSEYİN KÂZİM KADRİ. *Türk Lugati*. 1. c. (4). İstanbul: 1927.

¹⁷ ALUS, Sermet Muhtar. *Eski İstanbul Hayatında Yeme-İçme Kültürü (1931-1973)*. hazırlayan Mustafa KİRENCİ ve Eren YAVUZ. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2023; KOCABAŞ, Hüseyin. “Tophane Lüleçiliği”. *Türk Etnografya Dergisi*, 56. sy. (1962): 12-13; AHMED RÂSİM. *Eşkâl-i Zaman*. hazırlayan Orhan Şaik GÖKYAY. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1969.

yer almaktadır.¹⁸ Dördüncüsü dijital ve güncel kaynaklardır: konuya ilişkin belgeleyici nitelikte değerlendirilen bazı internet kaynakları da erişim tarihleriyle birlikte derlemeye dâhil edilmiştir.¹⁹

Tarama, her kaynağın konu odaklı değil söz varlığı odaklı okunmasını gerektirmiştir. Bir kaynak doğrudan herhangi bir kelimeyi tanımlamasa da İstanbul'a mahsus bir mesleği, zanaatı, mekânı ya da tekrarlanan davranışları konu alıyorsa o metindeki adlandırma biçimleri ve kavram çerçevesi incelenmiştir. Bu okuma biçimi, kaynakları önceden belirlenmiş kategorilere yerleştirmek yerine metinlerden yeni kategoriler üretmeyi de mümkün kılmıştır.

Derlemenin Tanıtımı

“İstanbullu Kelimeler”e odaklanan bu çalışma, İstanbul'a mahsus söz varlığının leksikografik olarak belgelenmesini amaçlamaktadır. Ön derleme aşamasında tespit edilen söz birimi sayısı seksen bir olup söz konusu söz birimlerinin tamamı çalışmanın sonunda liste hâlinde verilmiştir. Madde örnekleri kısmında ise on dört kategori için ikişer madde ele alınmış, yalnızca tek örneği bulunan bazı kategoriler için başlık açılmamıştır. Aşağıdaki tanıtım bu seçki üzerinden kurulmuştur.

Çalışılan maddeler on dört kategori altında düzenlenmiştir: *botanik, deniz, eşya, giyim kuşam, İstanbul deyimleri, İstanbullu tipler, maddî kültür, mekân ve mahal, meslek, saray çevresi, şehir alışkanlıkları, tekstil, ulaşım ve yeme içme*. Bu sınıflandırma, kelimelerin İstanbul hayatındaki işlev alanlarını -zanaat, mekân, insan tipi, gündelik davranış- esas olarak oluşturulmuştur.

Maddeler bir bütün olarak değerlendirildiğinde iki belirgin eğilim öne çıkmaktadır. Birincisi mekânla özdeşleşmedir: *Arnavutköy çileği, Üsküdar alacası, Kandilli işi, Beykoz yatırması* gibi kelimeler, üretim ya da kullanım yerinin doğrudan adın içine geçtiğini

¹⁸ AKYILDIZ, Ali. “Şehremini”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, 38:459-461. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010; MANAV, Nursel. “19. Yüzyıl Galata’sından Bir Banker: Darphane-i Âmire ve Sefaretler Bankeri Jacques Alléon”. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 7. sy. (2018): 89-105; ÖZGÜMÜŞ, Üzlifat. “Cam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, 7:38-41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993; TERCÜMAN, Çilem. *İstanbul’un 100 Deyimi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2013.

¹⁹ ERSOP, Şeref Umut. “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e Lodosçuluk Mesleği”. *kitaptansanattan.com*, 13 Şubat 2026, Erişim: 16 Mart 2026. <https://www.kitaptansanattan.com/osmanli-imparatorlugundan-cumhuriyete-lodosculuk-meslegi/>; TAŞÇI, Hamza. “Topkapı Sarayı’nın Eser-i İstanbul Damgalı Porselenleri”. *antikalar.com*, Erişim: 16 Mart 2026. <https://www.antikalar.com/topkapi-sarayinin-eser-i-istanbul-damgali-porselenleri/>; ÇELEBİ, Erkan. “Alım garantisi devreye girdi, Türkiye 83 milyon laleyle dünyada öne çıktı”, *Hürriyet Gazetesi*, 8 Nisan 2012, Erişim: 17 Mart 2026. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/erkan-celebi/alim-garantisi-devreye-girdi-turkiye-83-milyon-laleyle-dunyada-one-cikti-20297929>.

göstermektedir. İkincisi insan tiplerinin ve şehre ait tecrübelerin adlandırılmasıdır: *amele treni, arayıcı esnafı, didon, Alyon kadar zengin* gibi kelimeler İstanbul'un nüfus çeşitliliğini ve değişen gündelik düzenini dile yansıtmaktadır. Tekrarlanan her iki eğilim de İstanbul söz varlığının şehrin coğrafyasını, hafızasını ve insan tiplerini belgeleyen nadide bir katman oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışma, söz konusu katmanı leksikografik yöntemle sistemli biçimde ele alan ilk girişimlerden birini temsil etmektedir.

Madde Örnekleri

1. Botanik

İstanbul'un botanik söz varlığı, şehrin doğayla kurduğu kendine mahsus ilişkinin dildeki izdüşümüdür. Bu gruptaki kelimeler, 18. yüzyıl İstanbul'unun lale yetiştirme geleneğinin yarattığı kendine mahsus adlandırma davranışını yansıtmaktadır. Üsküdarlı Baltacızâde Mustafa Çelebi'nin tohumdan elde ettiği lalelere verilen şiiriyet taşıyan isimler *-âb-ı kevser, âb-ı rummânî, âb-ı yakut-* yalnızca botanik birer terim değil, İstanbul'un estetik dünyasını ve çiçekçilik kültürünü kodlayan kendine mahsus söz birimleridir. Bu adların serüveni günümüzde ilginç bir kırılmayla sürmektedir: söz konusu laleler bugün *Rosario, Leenvandermark, Furand* gibi Batı kökenli adlarla dolaşımdadır.²⁰ Adlar değişmiş, ancak İstanbul'un bu çiçekle kurduğu derin bağ söz varlığında izini korumaktadır.

âb-ı kevser √ Far. **âb** 'su' + Ar. *kevser* 'nehir'

18. yüzyıl İstanbul'unun çiçek tutkusunu belgeleyen nadide bir lale adı. Üsküdarlı Baltacızâde Mustafa Çelebi'nin elde ettiği bu nadide çeşit, beyaz yaprakları üzerindeki mor fitilleriyle ve dayanıklılığıyla öne çıkıyordu. Adındaki *kevser* atfı **-İslamî** literatürde cennette Hz. Muhammed'in ümmetiyle yanında buluşacağı bildirilen havuz ve nehir-²¹ laleye verilen ismin yalnızca botanik bir etiket olmadığını da göstermektedir.²²

âb-ı rummânî √ Far. **âb** 'su' + Ar. *rummânî* 'nara ait, nar rengine' < Ar. *rummân* 'nar'

18. yüzyıl İstanbul çiçekçilik geleneğinin nadide bir tanığı. Üsküdarlı Baltacızade Mustafa Çelebi'nin elde ettiği bu lale, kırmızı ve beyazın bir arada bulunduğu orta kadehli, badem biçimli yapısı ve siyah fitilli içiyle kendine has bir görünüm sergiliyordu.²³

2. Deniz

İstanbul'un denizle kurduğu ilişki, şehrin söz varlığına yalnızca balıkçılık terimleri değil,

²⁰ ÇELEBİ, "Alım garantisi devreye girdi, Türkiye 83 milyon laleyle dünyada öne çıktı".

²¹ Geniş bilgi için bk. ERTÜRK, Mustafa. "Havz-ı Kevser". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, 16:546-549. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.

²² KOÇU, *İstanbul Ansiklopedisi*, 1:168^a.

²³ KOÇU, 1:168^a.

Boğaz'ın kendine mahsus doğa olaylarını adlandıran ifadeler de kazandırmıştır. Bu gruptaki kelimeler, İstanbul'u çevreleyen suların şehir hayatını ne denli derinden biçimlendirdiğini belgeler niteliktedir: Boğaz'ın mevsime dayalı değişimleri, su sıcaklığının gündelik yaşama yansımaları ve denizin sunduğu beklenmedik fırsatlar, zamanla yalnızca bu coğrafyaya ait adlandırmalarda iz bırakmıştır. Söz konusu kelimeler, İstanbul'un denizle kurduğu ilişkinin ne kadar gözlemci ve pratik bir dille dile getirildiğini ortaya koymaktadır.

balık kırgını

Boğaz'ın şubat ya da mart aylarında su ısının aşırı düşmesiyle ortaya çıkan ve yalnızca bu coğrafyaya mahsus bir doğa olayının adı. Soğukun etkisiyle hareket edemez hâle gelen balıklar yüzeyde baygın yatardı; bu anlarda kepçeyle ya da elle balık toplamak mümkün olurdu. Adındaki *kırgın* sözcüğü -bitkin, dermansız düşmüş- Boğaz'ın insanlar kadar balıklara da zaman zaman ağır geldiğini, İstanbul'un deniz dilinin bu anlık kırılğanlığı bile adlandırmaktan geri kalmadığını belgeler.²⁴

lodosçuluk

İstanbul kıyılarında lodos ve fırtınaların denize sürüklediği nesneleri toplayarak, sığ sularda kum eleyerek geçimini sağlayan meslek grubu. 1939 yılında İstanbul'da yaklaşık 150 kişilik bir lodosçu topluluğunun varlığı bilinmekte olup Kumkapı, Çatladıkapı, Davutpaşa ve Yedikule sahilleri bu topluluğun yoğunlaştığı başlıca alanlardı. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu uğraş, her ailenin herkesçe bilinen çalışma bölgeleriyle yürütülürdü; Kaşıkçı Elması'nın da bir lodosçu tarafından bulunduğu dair rivayet, mesleği İstanbul söylencesiyle ilişkilendirir.²⁵

3. Eşya

İstanbul'un gündelik eşyaları; şehrin zanaatını, semtlerini ve insan tiplerini adlandıran kendine mahsus bir söz varlığı doğurmuştur. Bu gruptaki kelimeler, nesneleri yalnızca işlevleriyle değil, üretildikleri yer, taşıdıkları renk ve kullanıldıkları bağlamla birlikte adlandıran bir dil anlayışının ürünüdür. Tophane'nin lüleci atölyelerinde şekillenen devetüyü fincanlar ile Göksu'nun killi toprağından çıkan testiler; semtin, zanaatın ve gündelik hayatın dilde nasıl iz bıraktığını belgeler niteliktedir. İstanbul, bu kelimelerde yalnızca bir üretim merkezi olarak değil, nesnelere kimlik kazandıran yaşayan bir coğrafya olarak karşımıza çıkar.

²⁴ İŞİN, *Osmanlı Mutfak Sözlüğü*, 46^b.

²⁵ ERSOP, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Lodosçuluk Mesleği".

devetüyyü

Tophane lülecilerinin yaptığı “tiryaki boyu” büyük kahve fincanlarına, koyu bal rengine çalan kahverengileri sebebiyle verilen ad. Tophane’de Lülecî Hendek Arasta sokağında bir dönem altmış atölye barındıran bu zanaatın ürünleri; sırsız, perdahlı, yaldızlı ya da gümüş kakmalı olurdu; koyu kırmızı veya siyah renkli olanları da yapıldı. Saray belgelerinde sıklıkla geçen devetüyyü fincanlar, Topkapı koleksiyonundaki bu renkli fincanlarla örtüşmekte olup Sûr-ı Sultânî, yani Topkapı Sarayı’nın kara surları içindeki kazılarda parçalarına düzenli olarak rastlanmaktadır.²⁶

Göksu testisi

Anadolu yakasındaki Göksu Vadisi’nde üretilen, sırsız ve gözenekli yapısıyla içindeki suyu soğuk tutan bir su kabı türü. Terleme ilkesiyle çalışan bu testiler; kulplu ya da kulpsuz, yayvan ya da dar ağızlı biçimlerde yapıldı; dar ağızlı olanlar boşaltılırken çıkardıkları sestten “gırgır” adıyla da anılırdı. Yaz sıcaklarında İstanbul’un köşklerinde ve yalılarında vazgeçilmez olan Göksu testisi, dilimize “Göksu testisi gibi terlemek” deyimini de kazandırmıştır.²⁷

4. Giyim kuşam

Osmanlı İstanbul’unda giyim kuşam, yalnızca bir örtünme davranışı değil; cemiyet içindeki mevki, kurum kimliği ve şehir aidiyetinin bir işareti olarak da vazife görmüştür. Bu bölümde yer alan kelimeler, söz konusu işlevlerin dile yansıma biçimlerini müşahhaslaştırmaktadır: bir paşanın adını taşıyan askerî kaput, sivil bürokrasinin Tanzimat dönemindeki kıyafet düzenlemesinden doğan ceketi, bir semtin adıyla anılan terlik ve kadın başlığının mahalleye özdeşleşen biçimi.

İstanbulin ~ İstanbulin √ İstanbul + Fr. -in

Sultan Abdülmecid [1839-1861] döneminde sivil memurlar için resmî kıyafet olarak benimsenen, Tanzimat bürokrasisinin simgesi hâline gelmiş bir ceket türü. Redingotun kalıp gibi duruşuna karşı İstanbullu terzilerin geliştirdiği bu biçim; dik ve düz yakalı, göğsü tamamen kapalı, yaka altından bele kadar tek sıra düğmeli, diz hizasına kadar uzun olarak tanımlanır. Değiştirilebilen hafif kolalı iç yakası ile saray erkânından sivil memurluğa hızla yayılmış; II. Abdülhamid [1876-1909] döneminde yerini yeniden redingota bırakmıştır.²⁸

²⁶ Ayşe ERDOĞDU ve Serhan GEDÜK, “Çin Porseleni Fincanlar”, *Bir Taşım Keyif: Türk Kahvesinin 500 Yıllık Öyküsü* içinde, editör Ersu PEKİN, (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Topkapı Sarayı Müzesi ve Türk Kahvesi Kültürü ve Araştırmaları Derneği, 2015) 284-285; İŞİN, *Osmanlı Mutfak Sözlüğü*, 95; Hüseyin KOCABAŞ, “Tophane Lüleciliği”, 12-13.

²⁷ ALUS, *Eski İstanbul Hayatında Yeme-İçme Kültürü (1931-1973)*, 298-299.

²⁸ KOÇU, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 134.

Mercan terliği

İlk kez İstanbul'un Mercan semtindeki pabuç atölyelerinde üretildiği için bu adı alan, arkası ve yanları açık, topuksuz terlik türü. "Mercan odaları" olarak anılan hanlarda konaklayan pabuççu bekârlarının kurduğu zanaat geleneğiyle yüzyıllarca bu bölgede üretilmiş; evlerde, hamamlarda ve gündelik hayatta kadın erkek herkes tarafından kullanılmıştır. Beyazıt'tan Mercan Yokuşu'na uzanan bu terlikçi çarşısının izleri Kapalıçarşı'da bugün de sürmektedir.²⁹

5. İstanbul deyimleri

Osmanlı İstanbul'unda deyimler, şehre mahsus mekân bilgisini ve gündelik gözlemi kalıplaşmış dil birimlerine dönüştüren söz varlığı unsurlarıdır. Bu bölümde yer alan maddeler, söz konusu sürecin iki farklı örüntüsünü belgeler: biri Boğaz coğrafyasını neşeli sofraya taşıyan bir latife, diğeri Marmara Adası'nın tabii kaynağı ile ani öfkenin ilişkilendirilmesi neticesinde oluşturulmuş bir deyim. Her iki örnek de İstanbul'un mekânlarına ve gündelik hayatına ait unsurların dilde nasıl kalıcılaştığını göstermektedir.

Boğaziçi'nde kavga var

Yemek yemeyi dolaylı yoldan anlatan İstanbul halk ağzına ait bir deyim. Hüseyin Kâzım Bey'in [ö. 1934] *Büyük Türk Lugati*'nde "âmiyâne" notuyla "yemek yemekten kinâye" olarak kaydedilen bu latife, her yerde ve her zaman kullanılmaz; neşeli aile sofralarında, kır gezilerinde ve mesire yeri sofrasında dile gelir. Gündelik deyim olmaktan çok, zarif bir sofraya latifesidir: Boğaz'ın adını devlet işleriyle değil sofranın bereketi ve neşesiyle yan yana getirmesi, deyim İstanbul'a mahsus mizacını belgeler.³⁰

Marmara çırası gibi tutuşmak

Aniden parlayan, kolayca öfkelenen kişiler için kullanılan İstanbul deyim. Ocak, soba ve mangal ateşi yakmak için çarşılarında tutam hâlinde satılan çırılardan doğmuştur; Marmara Adası'nın sakızlı çam ormanlarından toplanan bu çırılar, reçine oranının yüksekliği sebebiyle diğerlerine kıyasla çok daha çabuk tutuşurdu. Adanın adını taşıması, deyim İstanbul'un deniz coğrafyasına köklerini belgeler.³¹

²⁹AYVERDİ ve TOPALOĞLU, *Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, 2:2011; Zöhre Özlem KARAGÖZ, "Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Kıyafetleri", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 1. sy. (2017): 133-134.

³⁰HÜSEYİN KÂZİM KADRİ, *Türk Lugati*, 1:781^a; KOÇU, *İstanbul Ansiklopedisi*, 6:2885^a

³¹TERCÜMAN, *İstanbul'un 100 Deyimi*, 70.

6. İstanbullu tipler

Osmanlı İstanbul’unda insan tipleri, şehrin çok katmanlı nüfus yapısını ve değişen toplum düzenini dile yansıtmıştır. Bu bölümde yer alan kelimeler, söz konusu yansımanın iki farklı biçimini belgeler: biri imparatorluğun son döneminde İstanbul’a yerleşmiş yabancı bir banker ailesinin adından türeyen servet kıstası, diğeri Kırım Harbi’nin ardından şehirde kalan Avrupalıların Fransızca alışkanlığından doğan bir lakap. Her iki kelime de İstanbul’un yabancı unsurlarla kurduğu ilişkiyi ve bu ilişkinin halk diline yerleşme biçimini müşahhaslaştırmaktadır.

Alyon kadar zengin

İmparatorluğun son döneminde İstanbul’da çok zengin birini tanımlamak için kullanılan halk ağzı tabiri. “Alyon” adı, 19. yüzyılda Galata’da faaliyet gösteren Fransız uyruklu banker Jacques Alléon [ö. 1876] ailesine dayanır. Darphane-i Âmire ve sefaretlerin sarraflığını yürüten, kambiyo anlaşmalarına imza atan ve Dersaadet Bankası’nın kurucuları arasında yer alan bu ailenin İstanbul’daki servet ve itibarı, adlarını zenginliğin kıstası hâline getirmiştir.³²

didon v Fr. dis donc ‘söyle bakalım’

Fransızların konuşmada sıkça kullandığı *dis donc* ‘söyle bakalım’ ifadesinden türetilmiş lakap. İstanbul halkı bu adı önce Fransızlara, Kırım Harbi’nden sonra İstanbul’da kalan tüm Avrupalılara vermiştir. Lale Devri’nde ilk yangın tulumbasını yapan Fransız mühendise nispetle o tulumbalara da “Dido tulumba” denmiş; böylece kelime İstanbul’un gündelik diline işlemiştir. Zamanla kılık kıyafetiyle Avrupalıları taklit eden Türkleri küçümsemek için de kullanılır olmuştur.³³

7. Maddi kültür

İstanbul’un maddi kültürü, şehrin zanaata ve üretime bakışını yansıtan kendine mahsus bir adlandırma geleneği doğurmuştur. Bu gruptaki kelimeler, 18. ve 19. yüzyıllarda Beykoz, Paşabahçe ve Haliç kıyılarında filizlenen cam ve porselen geleneğinin dilde bıraktığı izleri taşımaktadır. Beykoz işi, çeşmibülbül ve eser-i İstanbul; birer nesne adının ötesinde, yerli üretimin kalitesini ve özgünlüğünü ilan eden, İstanbul’un Avrupa ile kurduğu rekabetçi ve yaratıcı ilişkiyi belgeleyen söz birimleridir. Bu kelimelerin her biri, şehrin belirli bir semtinde, belirli bir atölyede doğmuş ve zamanla İstanbul kimliğinin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir.

³² KOÇU, *İstanbul Ansiklopedisi*, 2:756^b; MANAV, “19. Yüzyıl Galata’sından Bir Banker: Darphane-i Âmire ve Sefaretler Bankeri Jacques Alléon”, 89.

³³ KOÇU, *İstanbul Ansiklopedisi*, 8:4547^a-4548^a.

Beykoz işi

19. yüzyılda İstanbul'un Beykoz semtinde kurulan atölyelerde üretilen, bugün antika değeri taşıyan cam eşyanın adı. İlk atölye, opal camın yapım tekniğini Venedik'te öğrenip dönen Mevlevî dervişi Mehmed Dede [ö. ?] tarafından III. Selim [1789-1807] zamanında kurulmuştur. Beykoz işleri arasında en tanınmışları, yıldız bezemeliğinde maydanoz yaprağı motifi kullanılan kesme camlardır; bu özelliklerinden ötürü “maydanozlu” adıyla anılırlar. Kobalt mavisi ve menekşe rengindeki saydam camlar ile opal camlardan oluşan geniş bir ürün yelpazesiyle Beykoz işi, Türk zevkini Batı cam sanatıyla buluşturan nadide bir İstanbul geleneğini adlandırmaktadır.³⁴

Eser-i İstanbul

18. yüzyıldan itibaren İstanbul'da üretilen yerli porselenlerin alt yüzüne vurulan damganın adı. Galata, Beykoz, Eyüp ve Balat'taki küçük atölyelerde başlayan porselen imalatı, Sultan Abdülmecid döneminde Beykoz'da kurulan fabrikayla olgunlaşmış; burada üretilen parçalar Avrupa porselenleriyle boy ölçüşebilecek kaliteye ulaşmıştır. “Eser-i İstanbul” damgası, yalnızca bir menşe işareti değil, yerli üretimin kalitesini ve Türk işçiliğinin özgünlüğünü ilan eden bir kimlik beyanıdır.³⁵

8. Mekân, mahal

İstanbul'un mekân adlandırmaları, şehrin resmî coğrafyasının yanı sıra görünmez bir katmanı da belgeler: kahvehanelerin meteliksiz takımına sessizce açılan peykeleri, Sultanahmet'teki Alman çeşmesinin geceyi barınak edinenlerce “palas”a dönüştürülmesini. Bu bölümde yer alan kelimeler, mekânın yalnızca dış görünüşünü veya yapısını değil, aynı zamanda toplumun dışladığı kesimlerin sığınağı, iktidarın dolaylı denetim aracı ve halk muhayyilesinin yansıma yüzeyi olarak nasıl adlandırıldığını ortaya koyar.

Allah kerim yeri

Eski İstanbul argosunda kahvehanelerin parasız takımına açık olan peyke ve sayvanlarına verilen ad. Mehmet Zeki PAKALIN'ın tespitine göre meteliksiz takım gündüzleri kahveciye para vermeden bu peykede oturur, geceleri de sıra sıra uzanıp barınırdı. Adın ‘Allah cömerttir, kapısını kapatmaz; Allah’a güvenmek gerekir.’ anlamındaki yaygın deyimden devşirilmiş olması, İstanbul kahvehanelerinin toplumun en yoksul kesimine sunduğu fiilî sığınak vazifesini işaret eden ince bir mizah taşır.³⁶

³⁴ ÖZGÜMÜŞ, “Cam”, 7:39^c-40^b.

³⁵ TAŞÇI, “Topkapı Sarayı'nın Eser-i İstanbul Damgalı Porselenleri”.

³⁶ PAKALIN, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1:53^b; KOÇU, *İstanbul Ansiklopedisi*, 2:724^b

Alman palas

Sultanahmet'teki Alman Çeşmesi'ne şehrin evsiz ve başıboş kesimi arasında yerleşmiş lakap. Çeşmenin sabit mermer oturma yerleri yazın barınak işlevi görür; her oturma yerinin düzenli kullanımı bulunur. Resmî adındaki “Alman” ibaresiyle halk ağzındaki *palas* ‘saray’ kelimesinin bir arada kullanılması, İstanbul’un görkemli kamu mekânlarının gündelik hayatta nasıl yeniden anlamlandırıldığını belgeleyen bir adlandırma örneği olarak dikkati çeker.³⁷

9. Meslek

Osmanlı İstanbul’unda meslek adları, şehrin coğrafyasını, su yollarını ve toplumun farklı tabakalarını dile taşıyan bir söz varlığı üretmiştir. Bu bölümde yer alan kelimeler, söz konusu üretimin iki farklı örneğini belgeler: biri Boğaz’ın akıntısını beden gücüyle aşmayı meslek edinen ve Arnavutköy kıyılarıyla özdeşleşen yedekçiler, diğeri İstanbul’un sahillerini, sokak aralarını ve lağam ağızlarını didik didik ederek geçimini sağlayan arayıcı esnafı. Her iki kelime de İstanbul’un belirli mekânlarını, beden emeği ve şehrin görünmez insan tiplerini adlandırma biçimini müşahhaslaştırmaktadır.

akıntı yedekçileri

Boğaz’ın güçlü akıntısını karadan ip çekerek aşmayı meslek edinen kayıkçı ve gemici yardımcıları. Arnavutköy’ündeki Akıntıburnu, bu mesleğin en yoğun icra edildiği noktaydı; akıntıya karşı ilerleyemeyen yelkenli ve kayıklar, Arnavutköy halkından yedekçiler tutarak kıyidan çektilirdi.³⁸

arayıcı esnafı

İstanbul’un sokak aralarını, enkaz yığınlarını ve Marmara sahillerini didik didik ederek hırdavat ve değerli eşya arayan, şehrin en alt tabakasından geçimlik sağlayan meslek grubu. Sahil arayıcılarının deniz suyuyla yıkayıp elekten geçirdikleri tortuda zaman zaman mücevher bulduklarına inanılırdı; nitekim Osmanlı hazinesinin en nadide taşlarından Kaşıkçı Elması’nın 17. yüzyılda Marmara sahilinde bu esnaftan biri tarafından bulunduğu rivayet edilir.³⁹

10. Saray çevresi

Osmanlı saray çevresine ait kelimeler, İstanbul’un devlet düzenini, merasimlerini ve iktidarın gündelik tezahürlerini dile taşıyan bir söz varlığı katmanı oluşturur. Bu bölümde

³⁷ KOÇU, 2:729^a.

³⁸ KOÇU, 1:520^b-521^a.

³⁹ KOÇU, 2:970^a.

yer alan kelimeler, söz konusu katmanın iki farklı boyutunu belgeler: biri Kanunî Sultan Süleyman [1520-1566]'dan devralınan bir ramazan geleneğinin İstanbul sokaklarında her yıl yeniden sahnelenmesi, diğeri sarayın inşaat, bakım ve hane masraflarını yönetmekle görevli bir idari unvan. Her iki kelime de saray kurumlarının İstanbul'un mekânlarıyla ve idari düzeniyle kurduğu ilişkiyi somutlaştırmaktadır.

şehremini

Osmanlı saray teşkilatında dört eminden biri; İstanbul'daki saray ve kamu binalarının onarım ve inşası için malzeme sağlamak, işçi ücretlerini ödemek, Topkapı ve haremının maaş ve masraflarını karşılamakla yükümlü görevli. Yetki alanı saray sınırlarını aşar; 16. yüzyıldan itibaren yabancı elçilerin İstanbul'a geliş masrafları da şehremini vasıtasıyla karşılanırdı. 1831'de lağvedilen unvan, Kırım Harbi sırasında İstanbul'un artan nüfus yüküyle belirginleşen şehir sorunları üzerine 1855'te belediye başkanlığı karşılığında yeniden kullanıma girmiştir.⁴⁰

baklava alayı

Kanunî Sultan Süleyman'dan kalma bir ramazan âdeti olarak her ramazanın on beşinci günü İstanbul'daki yeniçeri ve asker ocaklarına saraydan baklava dağıtılmasını konu alan tören. Baklava tepsileri yeşil sırtlara geçirilip Orta Kapı'dan çıkarılır, her ortanın önde gelenleri tepsilerin başına düşerek gürültülü bir alayla kışlarına taşırdı; tepsilerin geçtiği yollar İstanbul halkıyla dolardı. Son baklava alayı, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından bir buçuk ay önce, 21 Nisan 1826'da yapılmıştır.⁴¹

11. Şehir alışkanlıkları

Osmanlı İstanbul'unda gündelik hayat, şehrin mekânlarını, insan tiplerini ve yinelenebilir davranış kalıplarını dile taşıyan kendine mahsus bir söz varlığı üretmiştir. Bu bölümde yer alan kelimeler, söz konusu sürecin görünür örneklerini sunar: taşralının şehirle ilk karşılaşmasını Kız Kulesi fonuyla ölümsüzleştiren yarı seyyar fotoğrafçılık geleneği ve Beykoz'daki bir Rum perukârın ustalığının adını aşarak şehrin ortak diline yerleşmesi. Her iki kelime de İstanbul'un belirli mekânlarını, belirli insan tiplerini ve tekrarlanan pratikleri adlandırma biçimini belgeler.

İstanbul batırası

Fotoğrafın yaygınlaşmasıyla birlikte İstanbul'a askerlik veya iş için gelen taşralı gençler arasında yerleşen bir fotoğraf çekirme geleneğinin adı. Yarı seyyar fotoğrafçılar, üzerinde

⁴⁰ AKYILDIZ, "Şehremini", 38:459^c-461^a.

⁴¹ KOÇU, *İstanbul Ansiklopedisi*, 4:1939^b-1940^a.

Kız Kulesi ya da Beyazıt Yangın Kulesi resmedilmiş siyah fon perdeleriyle şehrin belli noktalarında -başta Eminönü'nde Yeni Cami arkası- dururlardı. Çektirilen resimler memlekete gönderilirdi. Fotoğrafçıların işe yaramaz negatiflerini “Arabı” adıyla müşteriye vermesi ve “şıpşakçı” adlı gezgin fotoğrafçıların ortaya çıkışı bu geleneğin ayrıntılarını oluşturur.⁴²

Beykoz yatırması

Beykoz'da çalışan bir Rum perukârın geliştirdiği saç yatırma tekniğinin adı. Perukâr, kel müşterilerin saçlarını sarıp doldurur, özel bir cılayla laklar ve böylece ay boyu fırtınada bile tek tel oynamayacak biçimde sabitlerdi. Tekniğin şöhreti ustanın adını değil mekânın adını kalıcılaştırmış; yatırılan saç, Beykoz'daki bu nadide ustalığa nispetle Beykoz yatırması olarak anılır olmuştur.⁴³

12. Tekstil

Osmanlı İstanbul'unda tekstil üretimi, şehrin belirli mekânlarını ve bu mekânlara mahsus zanaatları dile taşıyan bir adlandırma geleneği oluşturmuştur. Bu bölümde yer alan kelimeler, söz konusu geleneğin iki müşahhas örneğini belgeler: biri Boğaziçi'nin Kandilli yakasında dokunan ve hediyeelik değer taşıyan yazmalar, diğeri Üsküdar tezgâhlarında üretilen kendine mahsus çubuklu pamuklu kumaş. Her iki kelime de İstanbul'un farklı semtlerinde gelişen zanaat kültürünün ürünü adlandırma yoluyla mekânla özdeşleşmesini belgeler; üretim yeri adın kalıcı bir parçası hâline gelmiştir.

Kandilli işi

Boğaziçi'nin Kandilli yakasındaki tezgâhlarda dokunarak İstanbul yazma geleneğinin en makbul örneği hâline gelmiş başörtüsü türü. Çiçekli ya da düz renkli olarak yapılan bu yazmalar, kalitesiyle diğer üretim merkezlerinin ürünlerinden ayrılır; Kandilli yazması adıyla anılır ve hediyeelik olarak götürülürdü.⁴⁴

Üsküdar alacası

Fes rengi ya da lacivert zemin üzerine sarı çubuklu pamuklu kumaş türü olan alacanın Üsküdar tezgâhlarında dokunan cinsi. Üretim mekânının adının doğrudan kumaşın adına geçmesi, Üsküdar'ın İstanbul dokumacılık coğrafyasındaki kendine mahsus konumunu

⁴² Reşat Ekrem KOÇU, *İstanbul Ansiklopedisi*, Erişim: 17 Mart 2026, <https://istanbulansiklopedisi.org/handle/rek/25967>.

⁴³ Şule GÜRBÜZ, “Şule Gürbüz’le A’dan Z’ye: ‘Zamanın Farkında’ mıyız?”, *Bir+Bir: İstanbul*, 18. sy. (Temmuz-Ağustos 2012): 50.

⁴⁴ AHMED RÂSİM, *Eşkâl-i Zaman*, 90, 410. dn.; Reşat Ekrem KOÇU, *İstanbul Ansiklopedisi*, Erişim: 17 Mart 2026, <https://istanbulansiklopedisi.org/handle/rek/34770>.

belgeler; semtin adı bu pamuklu kumaş türünü diğer alaca çeşitlerinden ayırt eden ana kıstas hâline gelmiştir.⁴⁵

13. Ulaşım

İstanbul'un ulaşım söz varlığı, şehrin coğrafyasını, sınıf yapısını ve modernleşme tarihini dile taşıyan bir adlandırma katmanı oluşturur. Bu bölümde yer alan kelimeler, söz konusu katmanın iki farklı boyutunu belgeler: biri Anadolu ve Rumeli hatlarının alaca aydınlığında işçi ve esnafı taşıyan ilk seferlere halkın taktığı lakap, diğeri İstanbul'a giren ilk buharlı gemiye verilen ve çok geçmeden yerini yabancı kökenli "vapur" a bırakan Türkçe ad. Her iki kelime de İstanbul'un ulaşım tarihindeki dönüşüm anlarını ve bu anların dile yerleşme biçimini müşahhaslaştırmaktadır.

amele treni, amele vapuru

İstanbul halkının, Anadolu ve Rumeli hatlarındaki şehir trenlerinin ve Boğaz'a işleyen vapurların alaca aydınlıktaki ilk seferlerine taktığı ad. Yolcularının çoğunluğu işinin başına koşan ameleler ve ayak takımı esnaf olduğundan bu adı almıştır. İşi ve evi birbirinden uzak İstanbul'un büyüklüğünü ve dağınıklığını da yansıtır: evi Kartal'da, görevi Pendik'te olan bir memur Fatih'e atandığında "Amele treni ile gidiyorum." diye yakınırdı.⁴⁶

buğ gemisi

İstanbul'a giren ilk buharlı gemilere verilen Türkçe ad. 1828'de tersane hesabına satın alınan *Swift* adlı İngiliz gemisinin gelişiyle birlikte kullanıma giren bu tabir, çok geçmeden Fransızca *vapeur*'den Türkçeye geçen *vapur*'a yerini bırakmıştır. Padişahın şahsına tahsis edilen *Swift*, II. Mahmud [1808-1839]'u Adalar ve Büyükçekmece'ye taşımış; 1828 Rus Harbi'nde Boğaz'da yelkenli donanmaya romorkörlük yapmıştır. Adın ömrünün kısalığı, modernleşmenin dil üzerindeki hızlı izini belgeler.⁴⁷

14. Yeme içme

İstanbul'un yeme içme söz varlığı, şehrin coğrafyasını ve mekâna dayalı hafızasını sofraya diline taşıyan adlandırmalar üretmiştir. Bu bölümde yer alan kelimeler, söz konusu sürecin iki somut örneğini belgeler: biri Boğaz kıyısındaki bir semtin adını taşıyan ve Osmanlı çileği ile Frenk çileği arasında kendine has kokusuyla ayrıışan çilek türü, diğeri 17. yüzyılda Eyüp'teki türbe bahçesinde ilk yetiştirilmesiyle adını bir mukaddes mekândan alan erik

⁴⁵ AHMED RÂSİM, 84, 384. dn.

⁴⁶ KOÇU, *İstanbul Ansiklopedisi*, 2:776^b.

⁴⁷ KOÇU, 6:3097^b-3098^a.

çeşidi. Her iki kelime de İstanbul'un belirli mekânlarının tarım kimliğiyle özdeşleşmesini ve bu özdeşleşmenin dile yerleşme biçimini belgeler.

Arnavutköy çileği

Fransız Berger'in 1867'de geliştirdiği kültür çileğinin Boğaz'ın Avrupa yakasındaki Arnavutköy'de tarla tarımına dönüşmüş biçimi. 1804'te İspilanti ailesinin getirdiği fiderlerle başlayan çilekçilik, zamanla semtin üzüm bağlarının yerini almıştır. Pembe renkli ve kendine mahsus kokusuyla Frenk çileğinden ayrılan Osmanlı çileği bu adla anılmış; İstanbul çarşılarında satılan çileklerin büyük bölümü başka bahçelerden gelse de Arnavutköy adını taşıyarak piyasaya sürülmüştür.⁴⁸

türbe eriği

İri ve güzel kokulu nadide bir erik türü; hem taze hem kuru olarak tüketilirdi. İlk kez, 17. yüzyılda Eyüp'te Hz. Peygamber'in sahabesi Ebû Eyyûb el-Ensârî [ö. 669]'nin türbesi yakınındaki bir bahçede yetiştirilmiş olmasından dolayı bu adı alır. Mekânın kutsallığının doğrudan ürünün adına geçmesi, İstanbul'un dinî coğrafyasının gündelik hayat diline ne denli sızdığını belgeleyen bir adlandırma örneğidir.⁴⁹

Sonuç

Bu çalışma, İstanbul'a mahsus söz varlığının bugüne kadar leksikografik yöntemle sistemli biçimde ele alınmamış olduğu tespitinden hareket etmiş; bu boşluğu doldurmaya yönelik ilk ön derlemeyi ortaya koymuştur. Derleme sürecinde tespit edilen söz birimi sayısı burada sunulandan çok daha fazladır; seksen bir birimlik liste bu birikimin temsili bir kesitini oluşturmaktadır ve aşağıda liste hâlinde verilmiştir. Madde örnekleri arasında belirginleşen iki eğilim -mekânla özdeşleşme ve insan tipleri ile şehre ait tecrübelerin adlandırılması- İstanbul söz varlığının kendine mahsus üretim mantığını gözler önüne sermektedir. *Arnavutköy çileği* ya da *Üsküdar alacası* gibi adlar, üretim yerinin doğrudan nesnenin kimliğine geçtiğini; *amele treni* ya da *Alyon kadar zengin* gibi tabirler ise şehrin nüfus çeşitliliğinin ve değişen gündelik düzeninin dilde nasıl kalıcılaştığını belgeler. Bu iki örüntü, İstanbul söz varlığının şehrin coğrafyasını, hafızasını ve insan tiplerini belgeleyen kendine mahsus bir söz birimi bütünü oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Kapsamlı bir kaynak taraması yapılmış olsa da bu taramanın tam olarak yeterli olduğu söylenemez. Mesela; el yazması kaynaklar, arşiv belgeleri ve sözlü aktarmalar sistemli biçimde taranamamıştır. Derleme büyük ölçüde

⁴⁸ İŞİN, *Osmanlı Mutfak Sözlüğü*, 25^b; KOÇU, 2:1044^a.

⁴⁹ İŞİN, 110^a.

basılı ve erişilebilir malzemeye dayanmaktadır. Ön derleme niteliğindeki bu çalışmada her kategoriden yalnızca ikişer maddeye yer verilmesi, tespit edilen söz birimlerinin mühim bir bölümünü kapsam dışında bırakmıştır. Öte yandan belgeleme kıstası -her söz biriminin en az bir birincil ya da güvenilir ikincil kaynakta geçmesi şartı- derlemeyi kayıt altına alınmamış ama canlı hafızada yaşayan söz birimlerinden mahrum bırakmıştır.

Bu sınırlılıklar, İstanbul kelimelerinin tamamının tesbiti için bir çalışma fırsatı doğurabilir. Öncelikli olarak, el yazması kaynaklar ve arşiv belgeleri -özellikle Osmanlı tereke defterleri, esnaf ve kadı sicilleri ve seyahatname literatürü- leksikografik bir gözle yeniden okunmalıdır. Bu kaynaklar hem madde sayısını artıracak hem de mevcut maddelerin tarihî dayanaklarını güçlendirecektir. Ayrıca, İstanbul ağzını bilen yaşlı kuşakla kapsamlı bir sözlü derleme çalışması yürütülmeli; yazılı kaynaklara geçmemiş söz birimlerinin kayıt altına alınmasına çalışılmalıdır. Uzun vadede bu ön derlemenin, tam ölçekli ve bağımsız bir *İstanbul kelimeler sözlüğü*nün esasını oluşturması beklenmektedir. Böyle bir sözlük; etimoloji, anlam ve kaynak bilgisini bir arada sunarak hem dil tarihçileri hem de İstanbul'un maddî ve beşerî kültürünü araştıranlar için başvuru kaynağı vazifesi görecektir.

Ek: İstanbul kelimeler listesi

Ön derleme niteliğindeki bu çalışmada makale hacmini aşabileceği için ele alınamayan kelimeler de dâhil olmak üzere şimdilik eldeki mevcut liste şöyledir:

1. âb-ı kevser • *botanik*
2. âb-ı rummânî • *botanik*
3. âb-ı yakut • *botanik*
4. ablatya ağı • *balıkçılık*
5. Ahmediye • *tekstil*
6. akıntı yedekçileri • *meslek*
7. akîde şekeri • *yeme içme*
8. akkuyruk • *yeme içme*
9. alış kayığı • *ulaşım*
10. Allah kerim yeri • *mekân, mahal*
11. Alman palas • *mekân, mahal*
12. altmışlık tütün • *mükeyyifât*
13. Alyon kadar zengin • *İstanbul tipler*

14. amele treni, amele vapuru • *ulařım*
15. arayıcı esnafı • *meslek*
16. Arnavutköy çileęi • *yeme içme*
17. âsitâneli ~ âsitânlı • İstanbul deyimleri
18. at kayığı • *ulařım*
19. ateř kayığı • *ulařım*
20. atı alan Üsküdar'ı geçti • İstanbul deyimleri
21. avniye • *giyim kuřam*
22. Ayasofya çöreęi • *yeme içme*
23. Ayasofya'da dilenip Sultanahmet'te sadaka vermek • İstanbul *tâbiri*
24. baklava alayı • *saray teřrifatı*
25. balık Kavaęa çıkınca • İstanbul deyimleri
26. balık kırgını • *deniz*
27. Beykoz işi • *maddî kültür*
28. Beykoz yatırması • şehir alışkanlıkları
29. Boęaziçi'nde kavga var • İstanbul deyimleri
30. buę gemisi • *ulařım*
31. büyük köprü • *mekân, mahal*
32. cili • *yeme içme*
33. cinlerin meřveret yeri • *mekân, mahal*
34. Çakmakçılar çöreęi • *yeme içme*
35. Çarřamba pazarı ~ Çarřamba pazarına dönmek • *mekân, mahal*
36. çarřılı • *meslek*
37. çatana • *ulařım*
38. çeřmibülbül • *el sanatları*
39. çeřni • *yeme içme*
40. çeyrekçi • *meslek*
41. çıtkırıldım • İstanbullu tipler

42. delice kişniş • *botanik*
43. devetüyü • *eşya*
44. didon • İstanbullu tipler
45. dilenci vapuru • *ulaşım*
46. Dingo'nun ahır • *mekân, mahal*
47. elma dolması • *yeme içme*
48. eser-i İstanbul • *maddî kültür*
49. felek • *meyhane argosu*
50. Galata hamur işi • *yeme içme*
51. Göksu testisi • *eşya*
52. gülâb-ı mahlût • *itriyât*
53. halebî • *yeme içme*
54. İstanbul çocuğu • İstanbul deyimleri
55. İstanbul efendisi • İstanbul deyimleri
56. İstanbul hatırası • şehir alışkanlıkları
57. İstanbul kaldırımı çiğnemiş • İstanbul deyimleri
58. İstanbul'dan başka İstanbul yok • İstanbul deyimleri
59. İstanbul'un taşı toprağı altın • İstanbul deyimleri
60. İstanbulin ~ İstanbulin • *giyim kuşam*
61. Kandilli işi • *tekstil*
62. kangalci • *meslek*
63. kenarcıyan • *meslek*
64. köprü altı çocuğu • İstanbullu tipler
65. köprübaşı • *mekân, mahal*
66. kuyu findığı • *yeme içme*
67. kuzu gevreği • *botanik*
68. Marmara çırası gibi tutuşmak • İstanbul deyimleri
69. Mercan terliği • *giyim kuşam*

70. müjdecî • *saray teşkilatı*
71. müjdecibaşı • *saray teşkilatı*
72. sandal bedesteni • *mekân, mahal*
73. saray sarması çöreği • *yeme içme*
74. Süleymaniye işi mangal • *eşyâ*
75. şehremîni • *saray teşkilatı*
76. şehri • *İstanbul tabiri*
77. türbe eriği • *yeme içme*
78. Üsküdar alacası • *tekstil*
79. Üsküdar'da sabah oldu • *İstanbul deyimleri*
80. vardacı • *meslek*
81. Zeyrek yokuşu hotoz • *giyim kuşam*

Kaynaklar

- AHMED RÂSİM. *Eşkâl-i Zaman*. hazırlayan Orhan Şaik GÖKYAY. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1969.
- AKYILDIZ, Ali. “Şehremîni”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, 38:459^c-461^a. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- ALUS, Sermet Muhtar. *Eski İstanbul Hayatında Yeme-İçme Kültürü (1931-1973)*. hazırlayanlar Mustafa KIRENCİ ve Eren YAVUZ. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2023.
- AYVERDİ, İlhan ve Ahmet TOPALOĞLU. *Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 3 c. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005.
- BAYTOP, Turhan. *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997.
- ÇELEBİ, Erkan: “Alım garantisi devreye girdi, Türkiye 83 milyon laleyle dünyada öne çıktı”, *Hürriyet Gazetesi*, 8 Nisan 2012, Erişim: 17 Mart 2026. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/erkan-celebi/alim-garantisi-devreye-girdi-turkiye-83-milyon-laleyle-dunyada-one-cikti-20297929>.
- DEVELİ, Hayati. “İstanbul Türkçesi”. *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla İstanbul Tarihi* içinde, editör Coşkun YILMAZ, 7. c. (10). 108-117. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- ERDOĞDU, Ayşe ve Serhan GEDÜK. “Çin Porseleni Fincanlar”. *Bir Taşım Keyif: Türk Kahvesinin 500 Yıllık Öyküsü* içinde, editör Ersu PEKİN, 283-301. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Topkapı Sarayı Müzesi ve Türk Kahvesi Kültürü ve Araştırmaları Derneği, 2015.

- ERSOP, Şeref Umut. “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e Lodosçuluk Mesleği”. *kitaptansanattan.com*, 13 Şubat 2026, Erişim: 16 Mart 2026. <https://www.kitaptansanattan.com/osmanli-imparatorlugundan-cumhuriyete-lodosculuk-meslegi/>.
- ERTÜRK, Mustafa. “Havz-ı Kevser”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, 16:546-549. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- GÜRBÜZ, Şule. “Şule Gürbüz’le A’dan Z’ye: ‘Zamanın Farkında’ mıyız?”. *Bir+Bir: İstanbul*, 18. sy. (Temmuz-Ağustos 2012): 45-57.
- HÜSEYİN KÂZİM KADRI. *Türk Lugati*. 1. c. (4). İstanbul: 1927.
- İŞİN, Priscilla Mary. *Osmanlı Mutfak Sözlüğü*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- KARAGÖZ, Zöhre Özlem, “Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadın Kıyafetleri”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 1. sy. (2017): 130-137.
- KOCABAŞ, Hüseyin. “Tophane Lüleçiliği”. *Türk Etnografya Dergisi*, 56. sy. (1962): 12-13.
- KOÇU, Reşat Ekrem. *İstanbul Ansiklopedisi*. 11 c. İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, 1958-1971.
- KOÇU, Reşat Ekrem. *İstanbul Ansiklopedisi*, Erişim: 17 Mart 2026. <https://istanbulansiklopedisi.org/handle/rek/25967>.
- KOÇU, Reşat Ekrem. *İstanbul Ansiklopedisi*, Erişim: 17 Mart 2026. <https://istanbulansiklopedisi.org/handle/rek/34770>.
- KOÇU, Reşat Ekrem. *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. İstanbul: Sümerbank Kültür Yayınları, 1969.
- MANAV, Nursel. “19. Yüzyıl Galata’sından Bir Banker: Darphane-i Âmire ve Sefaretler Bankeri Jacques Alléon”. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 7. sy. (2018): 89-105.
- ORAL SEYHAN, Tanju. “İstanbul Türkçesi”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde, 4:243-246. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- ÖZGÜMÜŞ, Üzlifat. “Cam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde, 7:38-41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- PAKALIN, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1. c. (3). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1993.

ŞAHİN, Hatice. “Fethinden İtibaren İstanbul’un Türk Nüfusu ve İstanbul Ağzının Oluşumu Üzerine”. *Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (7-8 Kasım 2019)* içinde, 657-666. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.

TAŞÇI, Hamza. “Topkapı Sarayı’nın Eser-i İstanbul Damgalı Porselenleri”. *antikalar.com*, Erişim: 16 Mart 2026. <https://www.antikalar.com/topkapi-sarayinin-eser-i-istanbul-damgali-porselenleri>.

TERCÜMAN, Çilem. *İstanbul’un 100 Deyimi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2013.

Finansman Beyanı	Bu araştırma; kamu, ticari veya kâr amacı gütmeyen sektörlerdeki fon kuruluşlarından herhangi bir özel hibe almamıştır.
Çıkar Çatışması Beyanı	Yazar; bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve/veya yayımlanmasıyla ilgili olarak herhangi bir muhtemel çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.
Yazar Katkıları	Bu makale tek yazarlıdır. Kavramlaştırma, metodoloji, araştırma, yazım ve düzenleme süreçlerinin tamamı yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.
Etik Kurul Onayı	Bu çalışma, birincil veri toplama (anket, görüşme, deney vb.) içermediğinden etik kurul onayı gerektirmemektedir.
Funding Statement	This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.
Declaration of Interests	The author declares that there is no conflict of interest regarding the research, authorship, and/or publication of this article.
Author Contributions	This is a single-authored article. Conceptualization, methodology, investigation, writing, and editing were all carried out by the author.
Ethics Approval	This study did not involve primary data collection (surveys, interviews, experiments, etc.) and therefore did not require ethics committee approval.